

УДК 347.44(37+477)

І.Г. Бабич

ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ Й У СУЧАСНОМУ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Договірне зобов'язання у Стародавньому Римі було головною правовою формою, за допомогою якої встановлювались та закріплювались господарські зв'язки квітучої торгової діяльності. Історія римського народу відома науці з того часу, коли Рим становив собою сільськогосподарську громаду, в якій окремі родини жили закритим господарським життям, взагалі без будь-яких мінових відносин. Такого розвинутого виду римське договірне право досягло тільки в результаті довгої еволюції господарського та громадського життя Риму. Закріплюючи виникаючі в господарському житті відносини, договірне право сприяло подальшому розвитку цих відносин. Розроблення римськими юристами системи різних видів договорів відкривало можливість постачати юридичні наслідки різним правовим відносинам, які виникали через ведення крупного сільського господарства. Розроблена система договору відповідала інтересам римських купців як у внутрішній, так і у зовнішній торгівлі. У договірному праві, більш ніж у будь-якій сфері приватного права, відбилась вміння римських юристів, не відступаючи формально від консерватизму, яке характеризувало національне римське право, давати визначення нових інтересів та, таким чином, не тільки не гальмувати розвиток господарства, але і стимулювати його та сприяти йому.

На сучасному етапі в результаті багаторічної практики в сучасному цивільному праві склалася велика кількість різновидів цивільно-правових угод. Визначення договорів потребує врегулювання засобів їх забезпечення. Ряд засобів забезпечення виконання угод відомі з часів римського права.

Зобов'язання припинялися, тобто втрачали свою силу вимоги як кредитора, так і боржника, хоча б припинення послідувало діями, з одного боку, але таким підставам:

а) смертю осіб, що брали участь у зобов'язанні, – як фізичною, так і юридичною; якщо зобов'язання носило особистий характер, то цим воно припинялося безумовно, якщо майновий – то припинялося, якщо обов'язки кредитора і боржника не переходили до спадку;

б) добровільною угодою двох сторін – кредитора і боржника – про відсутність на подальшу між ними взаємну вдачу й обов'язки (*contractus consensus*); причому угода ця могла бути досягнута суворо тими самими особами, що уклали зобов'язання, якщо ним не поступилися в порядку цесії: не можна було погодитися про припинення зобов'язань на користь третіх осіб;

в) прощенням з боку кредитора, який тим самим як би відмовлявся від передбачуваних вимог;

г) давністю незатребування виконання, яка в будь-якому разі не була довше за загальну позовну давність, відлічувану з моменту, передбаченого в зобов'язанні.

Тобто основною тезою римських юристів було *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватись). Причому вони мають виконуватись належним чином, реально, крім випадків, передбачених законом. У сучасному цивільному праві закладений такий самий принцип належного виконання, а також *pacta sunt servanda*.

У зв'язку з цим, якщо боржник не вжив належних заходів щодо передачі обумовленого договором предмета зобов'язання, то кредитор має вжити заходів щодо реального його виконання.

Може здатись, що вимагання такого суворого виконання кредитором своїх обов'язків порушує визначальний принцип цивільних правовідносин – принцип диспозитивності, але здається правильним передбачення законом вимоги щодо відповідальності за свої дії. Сторони вільні укладати угоди, але їхня діяльність має бути розумною, не має порушувати інтереси суспільства та інтереси інших осіб, принцип розумності дозволяє вплинути на регулювання таких відносин.

Кредитором можуть бути допущені такі порушення договору, які, відповідно до закону, є достатніми підставами для порушення боржником свого обов'язку.

Прострочення боржником виконання свого обов'язку може викликати втрату кредиторів інтересу до виконання договору. У цьому разі законом передбачена можливість для кредитора відмовитись від виконання договору в натурі. Право відмовитись від виконання договору є обмеженням принципу реального виконання зобов'язань.

Іншим наслідком такого порушення принципу *pacta sunt servanda* є те, що порушення інтересів однієї із сторін може викликати порушення інтересів інших осіб.

Кредитор, якщо виконання після строку не втратило для нього значення, прийме виконання. Але якщо в період прострочення кредитор отримає, наприклад, іншим шляхом те, що йому було необхідне, то природно чекати, що прийняття простроченого може мати для нього небажані наслідки.

Серед засобів забезпечення зобов'язань у Стародавньому Римі називають:

Arra – завдаток – грошова сума або цінність, яка передається однією стороною угоди іншій при укладанні договору. При нормальному виконанні він підтверджується подальшими платежами.

Спочатку завдаток не відрізнявся від авансу та не виконував забезпечувальну функцію (Д.18.1.35).

Поступово завдатку надана була функція забезпечення зобов'язання.

Stipulatio poenae – це прийняття на себе боржником зобов'язання сплатити певну суму грошей у разі невиконання або неналежного виконання контракту.

Stipulatio poenae – була додатковою платою до основного зобов'язання. У зв'язку з цим виникало запитання: чи необхідно стягувати або основний борг, або штраф? У випадках, передбачених контрактом, могла існувати кумуляція, тобто стягувався і основний борг, і штраф.

Порука – договір, яким до зобов'язання залучався додатковий боржник, який відповідає нарівні або акцесорно за невиконання контракту основним боржником.

Acceptum argentarium – прийняття платежу. Полягало в тому, що третя особа домовлялась із кредитором про прийняття на себе боргу, якщо він не буде погашеним у належний строк основним боржником.

Mandatum pecunie credendae – доручення видати позику. Сутність цього договору в тому, що третя особа поручала майбутньому кредитору надати позику майбутньому боржнику, приймаючи при цьому на себе відповідальність за своєчасне погашення.

Застава – застава існувала у вигляді угоди, коли хто-небудь домовлявся, щоб його річ була пов'язана для забезпечення певного зобов'язання (Д.20.1.4) [3, с. 107].

У сучасному цивільному праві України вказані інститути передбачаються. Встановлено також, що сторони можуть самостійно вирішувати, який засіб забезпечення зобов'язань їм обрати, якщо інше не встановлено законом.

Законом передбачається існування припинення зобов'язання, крім належного виконання іншими способами, але перелік їх в законі є вичерпним.

Нормально зобов'язання припиняються шляхом належного виконання, що відповідає принципу справедливості. Серед інших способів припинення зобов'язання можна назвати: припинення зобов'язання переданням відступного, припинення зобов'язання зарахуванням, припинення зобов'язання за домовленістю сторін, прощенням боргу, поєднанням боржника і кредитора в одній особі, припинення зобов'язання неможливістю його виконання, припинення зобов'язання смертю фізичної особи, ліквідацією юридичної особи.

Закон встановлює, що припинення зобов'язання спричиняє не будь-яке, а лише належне його виконання. Неналежне виконання не припиняє зобов'язання. Законом встановлений вичерпний перелік способів, за якими, крім належного виконання, можна вважати зобов'язання виконаним. У всіх інших випадках зобов'язання доповнюється зобов'язанням відшкодувати збитки і (або) сплатити неустойку та іншими зобов'язаннями, які виникають внаслідок порушення зобов'язання. Саме тому особливе значення мають загальні засади виконання цивільних зобов'язань, які набувають форми їхніх принципів [4, с. 432].

Законом передбачається можливість розірвання договору однією із сторін. Відповідно до ст. 651 ЦК України, основним способом розірвання (зміни) договору є його розірвання або зміна за згодою сторін.

ЦК України передбачає окремі способи, за допомогою яких сторони за згодою між собою можуть змінити або розірвати договір. Наприклад, способом новації (ст. 604 ЦК України), наданням замість виконання відступного (ст. 600 ЦК України).

Змінити або розірвати договір, якщо згода сторін про це не досягнута, можна на вимогу зацікавленої сторони лише в судовому порядку і лише за наявності певних підстав. Такими підставами є істотне порушення договору іншою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом.

Істотним визнається таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої ним шкоди інша сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладанні договору.

За загальним правилом, встановленим ст. 653 ЦК України, у разі зміни (розірвання) договору сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Пункт 5 цієї статті вказує: якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, інша сторона може вимагати відшкодування завданих збитків зміною або розірванням договору.

Крім односторонньої відмови від договору, ст. 214 ЦК України передбачає можливість відмови сторін від договору за взаємною згодою. Однак така новела цивільного законодавства викликає певні сумніви в її доцільності. Зокрема, не зрозумілою стає її відмінність від розірвання договору за згодою сторін (п. 1 ст. 651 ЦК України), адже в разі відмови сторін від домовленості за взаємною згодою договір вважається розірваним. Отже, і правові наслідки застосування цих інститутів будуть однакові [1, с. 203].

Таким чином, у разі односторонньої відмови від зобов'язання або розірвання зобов'язання настають наслідки, передбачені ст. 653 Цивільного кодексу України. Такими наслідками буде відшкодування шкоди лише при істотному порушенні умов договору однією із сторін, коли одна із сторін значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Таке положення можна розуміти так, що в разі односторонньої відмови або розірвання договору сторона може розраховувати лише на відшкодування збитків, причому тільки в тому разі, якщо збитки були істотними. Якщо ж збитки не були істотними, сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом (п. 4 ст. 653 ЦК України).

Відповідно, можна дійти висновку, що в разі порушення умов договору, які суд не визнає істотними, постраждала сторона позбавляється захисту своїх прав.

Відповідно до вимоги справедливості, з метою запобігання негативним наслідкам, які можуть настати у зв'язку із невиконанням зобов'язання боржником, воно має бути виконане належним чином одним із засобів, вказаних у гл. 48 ЦКУ.

Поряд з традиційними засобами забезпечення зобов'язань – неустойка, поручительство, завдаток, застава – законом передбачені нові засоби забезпечення виконання зобов'язань – банківська гарантія та притримання майна боржника.

Тут слід зазначити, що, оскільки стягнення збитків, які виникли внаслідок порушення договору, є загальною формою відповідальності, то відповідне правило безпосередньо передбачене в законі (ст. 611 ЦК). Навіть якщо сторони в договорі не передбачили таку міру відповідальності, то застосування її є можливим і обґрунтованим.

Отже, стягнення збитків можливе незалежно від спеціальної згадки про це в договорі. Проте, як свідчить практика, укладення договорів між громадянами і комерційними структурами, а також між громадянами і державними органі-

заціями, якщо згадка про таку форму відповідальності й міститься в розділі договору про відповідальність сторін, то найчастіше це положення формулюється таким чином: «У разі виникнення збитків у однієї зі сторін договору з вини іншої сторони, винний відшкодовує збитки в обсязі, порядку і на умовах, передбачених чинним цивільним законодавством».

Загальною формою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань є обов'язок боржника відшкодувати збитки, заподіяні правопорушенням кредитору.

Ця форма відповідальності застосовується у випадках невиконання будь-якого договірної зобов'язання, внаслідок чого вона і розглядається як загальна категорія. Однак для притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків необхідно, щоб ці збитки виникли.

Для забезпечення гарантії виконання договору відповідно до принципу *facts sunt servanda* та принципу реального виконання, а також для забезпечення захисту прав і інтересів сторони зобов'язання, право якої було порушено, пропонується доповнити ст. 653 та ст. 214 Цивільного кодексу України умовою про сплату альтернативної неустойки.

Відповідно до ст. 549 Цивільного кодексу України, неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторові в разі порушення боржником зобов'язання.

За своєю суттю неустойка є санкцією, вона використовується в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Без цієї умови неустойка не може бути застосована. Але законодавець також відносить її до основних засобів забезпечення належного виконання зобов'язання.

Неустойка виконує профілактичну функцію, дисциплінує суб'єктів зобов'язальних відносин, а також правозахисну, яка карає в разі їх невиконання або неналежного виконання.

Основна ж роль неустойки полягає в тому, що її стягнення не звільняє боржника від виконання в натурі забезпеченого нею зобов'язання.

Законна неустойка характеризується тим, що її розмір і випадки її застосування визначаються законом. Цей вид неустойки застосовується між будь-якими суб'єктами правовідносин.

Договірна неустойка визначається сторонами при укладенні договору і сплачується у грошовій сумі в разі неналежного виконання договору. Цей вид неустойки широко застосовується в договірних відносинах між громадянами і юридичними особами [2, с. 64].

Що стосується розміру неустойки, то, відповідно до ст. 553 ЦК України, розмір неустойки, визначений законом, може бути збільшений угодою сторін. Новий ЦК України закріплює правило, згідно з яким сплата неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Виходячи з того, що принцип справедливості вимагає належного і реального виконання зобов'язання, пропонується: за одностороннє порушення договору зобов'язати порушника сплатити альтернативну неустойку або іншим способом

забезпечити виконання зобов'язання. Розмір неустойки встановлюється за домовленістю сторін у момент укладання договору. Тому в разі істотного порушення договору, яке може викликати підставу для розірвання договору за ініціативою однієї із сторін та відшкодування збитків, зацікавленою у визначені істотності збитків буде, крім постраждалої сторони, також і сторона-порушник.

Література

1. Лепех С. Підстави, порядок та правові наслідки відмови від договору // Вісник Львів. ун-ту. – 1999. – (Сер.: Юридична).
2. Лилак Д. Забезпечення виконання господарських правових зобов'язань неустойкою // Право України. – 1996. – № 12.
3. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права. – О.: АО БАХВА, 1996.
4. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ «Одісей», 2003.

УДК 347.440:347.763

Т.О. Колянковська

ВУЗЛОВА УГОДА

У пунктах, в яких стикаються залізничні та водні шляхи сполучення, суміжні транспортні організації вступають одна з однією в спеціальні відносини, що покликані гарантувати безперервність процесу доставки вантажів у прямому змішаному сполученні. Юридичною формою, регулюючою відносини перевізників у прямому змішаному сполученні з перевалки вантажів, є спеціальний договір – вузлова угода.

Транспортні кодекси, статuti і Правила перевезень вантажів у прямому змішаному сполученні не розкривають поняття вузлової угоди. Так, у Статуті автомобільного транспорту УРСР (п. 116) зазначається лише, що: «умови роботи перевалочних пунктів визначаються вузловою угодою» [8].

Визначення вузлової угоди вперше надає В.А. Егізаров, який зазначає, що вузлова угода – це цивільно-правовий договір, відповідно до якого перевалочні пункти (залізничні станції, порти, пристані) зобов'язуються за платню переміщувати вантажі з одного виду транспорту на інший на підставі обов'язкових технологічних правил з метою продовження процесу доставки вантажу [3, с. 124-125].

В юридичній літературі ще за радянського періоду було поставлено питання про правову природу вузлових угод.

Проте, перш ніж визначити правову природу вузлової угоди, необхідно розглянути її зміст. У вузлових угодах стосовно місцевих умов передбачаються: а) порядок спільного змінного і добового планування роботи пункту перевалки; б) місця передачі вантажів; в) терміни навантаження і вивантаження окремих вагонів, груп вагонів, автомобілів, суден; г) порядок подачі, розстановки і при-